

Євген Мерімерін

Події та персоналії Хмельниччини в масовій поетичній творчості

На основі ретельного аналізу історичних пісень і дум охарактеризовано основні події та образи головних героїв Хмельниччини, як вони сприймалися масовою свідомістю. Зроблено співставлення оцінок цього явища в народному поетичному фольклорі та історичних працях різних народів: виявлено спільне і розбіжності. Зазначено про певні неточності, що спостерігаються стосовно перебігу окремих битв, вчинків основних персонажів, найважливіших соціально-економічних явищ тощо. Велику увагу приділено відображенню художніх образів Б. Хмельницького та його найближчих сподвижників.

Ключові слова: поетичний твір, Хмельниччина, Україна, Росія, Польща, гетьман, козацтво, селянство, шляхта, народні маси.

Не вдаючись до конкретної полеміки щодо застосування істориками тих чи інших понять і термінів, а також наявних періодизацій, бо це не входить до мети та завдань цієї розвідки, зауважимо, що існуючий оціночний спектр та хронологічні межі українських революційних подій середини — другої половини XVII ст. лише частково збігаються з відображенням їх у народному поетичному фольклорі. Зокрема, в історичних піснях і думах йдеться безпосередньо про «війну Хмельницького», тобто «Хмельниччину», і подальшу боротьбу українців за свою незалежність. Водночас чітко виокремлюються три історичні періоди: 1) до війни; 2) власне Хмельниччина; 3) після вигнання «ляхів» і перехід у підданство «всеросійське». Саме таку зміну етапів зафіксували і свідчення сучасників тих подій — представників народу. Так, жителі сіл Киваї та Кневичі (Стародубський полк) чітко різнили свій статус до того, як були «за владения польского ... шляхтские», і після — «по изгнании ляхов ... в диспозиции (в управлінні) войскової свободными»¹. Ще яскравіше щодо цього висловилися козаки с. Покошиці (Чернігівщина), обстоюючи свої права на землю перед місцевою владою: «Когда ... малоросіяне з гетманом Богданом Зеновієм Хмельницьким кровію своєю освободили Малую Россію от ярма лядскаго и от держави польських

¹ Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів. — Т. I. — К., 1929. — С. 22, 73.

королей, а пришли в подданство всероссийского монарха... Алексея Михайловича, в ту пору на обох сторонах Днепра вся земля была малоросіян сполная и общая...»².

Певну «еволуцію» трактувань знаходимо безпосередньо в поетичних творах. У думі «Хмельницький і Барабаш», що є однією з перших за хронологією опису подій, у виданні В. Антоновича та М. Драгоманова³ зустрічаються такі слова:

... із день-години

Зчинилися великі війни на Україні...

Коли ж порівняємо з «основним» і *первісним* варіантом публікації думи Цертелевим у збірнику «Опыт собрания старинных малороссийских песней» (1819), то побачимо, що замість слова «війна» застосовується менш виразне «тривога»⁴. З певною різницею в прочитанні твору загалом, маємо слово «війна» й у збірці «Думи та пісні про Богдана Хмельницького» (1970)⁵.

Загальновідомо, що населення українських земель, яке перебувало у складі Речі Посполитої, зазнавало непомірних соціально-економічних й релігійних утисків з боку польських манатів і заможної шляхти. Для нього реальною була загроза цілковитого спольщення та покатоличення. Тому єдиним порятунком для українців була збройна боротьба за незалежність і православне віросповідання. Завдячуючи самопожертві, народ, як наголосив І. Франко, «кров'ю, своїми кістками писав історію своєї боротьби за волю..., не затратив почуття своєї людської гідності, не поклонився нікому з переможних тиранів»⁶.

Звичайно, у цій боротьбі однією з найяскравіших постатей є Б. Хмельницький. Помітно фальсифікуючи наміри володаря булави України, у «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954)» так поцінували значення його постаті: «Історичною заслугою Богдана Хмельницького є те, що він, виражаючи споконвічні сподівання і прагнення українського народу до тісного союзу з російським народом і очолюючи процес становлення української державності, правильно розумів її завдання й перспективи, бачив неможливість врятування українського

² Цит. за: *Лазаревский А.М.* Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.): Историко-юридический очерк по архивным источникам. — К., 1908. — С. 18–19.

³ Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. — Т. 2. — К., 1875. — С. 3.

⁴ Див.: Там же. — С. 8.

⁵ Дума про Хмельницького та Барабаша // Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — К., 1970. — С. 29 (варіант А). Порівн. С. 36 (варіант Б).

⁶ *Франко І.* Хуторна поезія П.А. Куліша // Твори: в 50-ти т. — К., 1980. — Т. 26: Літературно-критичні праці. — С. 166.

народу без його об'єднання з великим російським народом, наполегливо добивався возз'єднання України з Росією»⁷.

Народний поетичний фольклор якщо й не повністю, то значною мірою спростовує такі однозначні «сподівання» та «наміри» гетьмана. Хоча й не можна заперечувати тезу М. Рильського про те, що «особливим піднесенням патріотичного почуття й національної самосвідомості позначені думи та пісні, присвячені Богданові Хмельницькому і його соратникам»⁸. Адже благородним почуттям патріотизму пронизана вся пісенність часів Хмельниччини. І навіть тоді, коли в пісні чи думі йдеться про конкретні вчинки певної історичної особи — Б. Хмельницького чи його сподвижників — М. Кривоноса, Д. Нечая, І. Богуна, Морозенка та ін., — вони пов'язуються із загальнонародними настроями й пориваннями.

Важливо зазначити, що в пісенності доби Хмельниччини відмічена участь практично всіх станів і прошарків українського суспільства: селянства, козацтва, старшини, міщан і навіть шляхти. Щоправда, козаки виступають особливо яскраво та рельєфно, селяни — переважно схематично, тобто більш узагальнено. В історіографії ж у різні періоди концептуальні підходи щодо цього періодично змінювалися відповідно до вподобань влади й панування тієї чи іншої методології. Скажімо, у 20–30-ті роках ХХ ст. рушійною силою визвольної боротьби супроти панства та іноземних нападників вважалось козацтво, а тому-то її найчастіше визначали як «козацько-селянську». За панування марксистсько-ленінської методології акценти змінилися і сталося певне коригування на «селянсько-козацьку». Водночас спостерігалось чітке затушовування ролі представників старшини, особливо шляхти.

Ось як, наприклад, трактував ці аспекти один із дослідників постаті Б. Хмельницького в українській народній творчості В. Хоменко: саме у світлі ленінських оцінок «розкривається і поняття визвольної війни 1648–1654 рр. як загальнонародної». А далі писав так: «У цій війні, було завдання, що об'єднувало всі класи, — це боротьба проти шляхетсько-польського поневолення, проти католицизму та унії. Але *селянсько-козацькі маси* боролися не тільки за національне визволення, а насамперед за соціальне і надавали цим самим війні антифеодального характеру. Українська феодальна верхівка (старшина та шляхта. — *Є.М.*), яка брала участь у війні, навпаки, намагалася зберегти на Україні феодально-

⁷ Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1654). — К., 1954. — С. 8.

⁸ *Рильський М.Т.* Героїчний епос українського народу // Історичний епос східних слов'ян. — К., 1958. — С. 50.

кріпосницькі відносини, щоб самій панувати над “рідними” соціальними низами»⁹.

Коли слідувати за хронікою викладу подій Хмельниччини, то, зрозуміло, виникає закономірне питання: який поетичний твір треба вважати першим у цьому циклі? Наприклад, Л. Гомін писав, що це народна дума «Хмельницький і Барабаш», присвячена 1647 р. — передню війни¹⁰.

Проте є вагомі підстави визначити першим таким твором пісню «Розлилися круті Бережечки», адже в ній говориться про тяжку неволю українців, містяться заклики до повстання та звертання до козаків сідлати коней і вирушати на Варшаву. Крім того, рядок «Чогось наша славна Україна, гей, гей, засмутилася» не в’яжеться з першими перемогами у Визвольній війні, як те доводили В. Антонович і М. Драгоманов¹¹.

Хоча пісня містить мало історичної конкретики, вона формує сприйняття настрою та прагнень майбутніх повстанців, з’ясовує причини соціального та національно вибуху.

Як справедливо зазначив Ф. Колесса, «козацька й мужицька кривда» визначена в пісенному фольклорі як головна причина Хмельниччини (у нього — повстання)¹². Отже, проблеми «кривди», соціальної та національної справедливості зумовили формування в народній свідомості справжньої причини революційного виступу в середині XVII ст.

Більш показовою в цьому сенсі є дума «Хмельницький і Барабаш», у якій відповідається про безпосередню підготовку гетьмана до війни, оспівуються перші успіхи його вояків проти польської шляхти, відмічено існування відносин між керівником і повсталим людом. І, що характерно, уперше ставляться питання про зраду батьківщині як злочин, про покарання за нього.

Важливо зазначити, що автор твору (народ) недвозначно вживає іменник «войни», а не «війна». Можна припустити, що у такий спосіб наголошується на періодичності «воєн», починаючи з 1648 р., як не суцільного, а поетапного явища.

І хоча твір має глибоке історичне коріння, думаємо, велике його значення полягає не тільки в збігах із достовірними датами та фактами

⁹ Хоменко В. Богдан Хмельницький в українській народній творчості // Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — С. 9–10. Порівняй: Гуржій О. Про деякі оцінки політичної й військової діяльності Богдана Хмельницького в історичних піснях та думах українського народу // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана): Зб. наук. праць. — К., 1995. — С. 161–167.

¹⁰ Гомін Л. Визвольна війна 1648–1654 рр. у народній творчості. — К., 1960. — С. 57.

¹¹ Розлилися круті Бережечки // Українська народна творчість. Історичні пісні (далі — Історичні пісні...). — К., 1961. — С. 179.

¹² Колесса Ф.М. Українські народні думи. — Львів, 1920. — С. 31.

минувшини. З огляду на це, безперечно, мав рацію М. Гоголь, коли писав про українські народні пісні: «Історик не повинен шукати в них вказання дня і числа битви або точного пояснення місця, вірної реляції; в цьому відношенні небагато пісень допоможуть йому. Але коли він захоче пізнати справжній побут, стихії характеру, всі найтонші відтінки почуттів, хвилювань, страждань, радощів описуваного народу, коли захоче випитати дух минулого віку, загальний характер всього цілого і окремо кожного частково, тоді він буде задоволений цілком; історія народу розкривається перед ним в ясній величі»¹³.

Зокрема, у думі володар булави вболіває за долю жителів українських земель і закликає Барабаша «козакам козацькі порядки давати», чинити опір польській шляхті. Візаві гетьмана репрезентує інтереси національної еліти, котра своїми діями не підтримала ідеї визвольної боротьби, а, навпаки, прагнула зберегти владу магнатерії Речі Посполитої. Барабаш навіть намагається переконати Хмельницького в хибності його задумів, схиляє до зради віри¹⁴:

Нащо нам, козакам, козацькі порядки давати
 Нащо нам за віру християнську достойно, праведно стояти?
 Лучче нам з ляхами, з мостивими панами
 Хліб-сіль з упокоєм вічний час уживати.

У даному випадку звертає на себе увагу точність думки про те, що гетьман, незважаючи на своє шляхетне походження, прагнув зміцнити права та привілеї козаків, включно з рядовими. Адже в одному зі своїх законодавчих актів, точніше, проєкті угоди (статей) з московським царем від березня 1654 р., він категорично наполіг на чітко визначеному пільговому статусі козацтва¹⁵. Більше того, ще і свого сюзерена — Олексія Михайловича — спонукав 27 березня того ж року видати спеціальну жалувану грамоту, де, зокрема, йшлося: «Их права и вольности войсковіе, как издавна бывали при великих князях русских и при королей польских, что суживали и вольности свои имели в добрах и судах, и что б в те их войсковіе суди нехто не уступался, но от своих старшин судились, подтвердить...»¹⁶.

¹³ Гоголь М.В. Про малоросійські пісні // Гоголь М. Твори: В 3-х т. — Т. 3. — К., 1952. — С. 394.

¹⁴ Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — С. 30.

¹⁵ Источники малороссийской истории / Собр. Д.Н. Бантышем-Каменским; Изд. О. Бодянским. — М., 1858. — Ч. 1. — С. 2.

¹⁶ Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720: В 4-х т. — К., 1851. — Т. 2. — С. 177.

У результаті перипетій з І. Барабашем, Б. Хмельницький повівся дуже суворо, незважаючи на свої нібито родинні зв'язки з ним¹⁷:

Свому куму Барабашеві, гетьману молодому,
З пліч голову зняв.
Жону його з дітьми забрав,
Турецькому султану в подарунок одіслав.

Автор думи в цьому епізоді значною мірою відійшов від історичної правди і вдався до поетичного вимислу про страту володарем булави козацького старшини та віддання сім'ї того в турецьку неволю. Польський мемуарист, певною мірою виправдовуючи угодницьку діяльність І. Барабаша, подав більш заплутану загибель цієї особи та деяких його поплічників, але не від руки Б. Хмельницького¹⁸. Насправді ж 24 квітня 1648 р. біля Кам'яного Затону (поблизу сучасного с. Дніпрово-Кам'янка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл.) повстали реєстрові козаки на чолі з Ф. Джалалієм. Вони вбили І. Барабаша та інших зрадників і 2 травня біля Жовтих Вод приєдналися до армії гетьмана. З народної поетичної творчості І. Барабаш, як негативний персонаж, потрапив на сторінки радянських історичних праць і енциклопедій¹⁹. Хоча і у них зустрічаються певні розбіжності щодо смерті осавула реєстрового козацького війська, й аж ніяк не «гетьмана молодого», І. Барабаша²⁰.

Отже, у думі, за допомогою художнього вимислу, сильніше наголошено на ненависті народу до зрадників. Звідси й пристрасні заклики володаря булави, сповнені патріотичних почуттів²¹:

Гей козаки, діти, друзі, молодці, добре дбайте,
Од сна уставайте, руський отче наш читайте,

¹⁷ Дума про Хмельницького та Барабаша // Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — С. 36. (варіант А).

¹⁸ *Chrzaszcz J.* Pierwszy okres buntu Chmielnickiego w oświeceniu uczestnika wyprawy żółtowodzkiej i naoczny świadek wypadków. Prace historyczne 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego. — Lwów, 1934. — S. 249–267.

¹⁹ Барабаш Іван // Радянська енциклопедія історії України. В 4-х т. — Т. 1: АБАЗИН–ДЕРЖАВЕЦЬ. — К., 1969. — С. 108.

²⁰ Порівн.: *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — Вид. 2-ге, випр. і доп. — Львів, 1990. — С. 78. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11-ти т., 12-ти кн. — Т. 8: Роки 1626–1650. — К., 1995. — С. 174–179; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. — К., 1995. — С. 81; *Стороженко І.С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII сторіччя. — Кн. 1. — Дніпропетровськ, 1996.

²¹ Дума про Хмельницького та Барабаша // Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — С. 34–35. (варіант А).

На лядські табури наїжджайте, лядські табури на три часті розбивайте,

Ляхів, мостивих панів, упень рубайте,
Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішайте.

Звертаємо увагу на те, що у творі, присвяченому початку боротьби, чітко простежується зв'язок гетьмана з козацтвом, а не з різними станами взагалі. Причому в слова «лях», «ляхи» вкладається соціальний та «іновірний» зміст. Здебільшого вони є синонімами до понять «пан», «пани», а тому нерідко ставляться поряд: «ляхи — мостовиті пани», «пани-ляшки» і т. п. Часто в поетичних творах ляхами називались і представники національної еліти, насамперед ті, котрі зраджували інтереси свого народу.

У пісні про Б.Хмельницького «Чи не той то хміль» йдеться про одну з перших славетних перемог українського народу над польсько-шляхетськими військами під Жовтими Водами (*нині річка має назву Жовта, притока Інгульця, басейн Дніпра. Місцина знаходиться поблизу с. Пахарівка Олександрійського району Кіровоградської області*) 6 (16) травня 1648 р. Тому надалі в багатьох поетичних творах згадки про Жовті Води символізують силу й могутність непереможної армії володаря булави. Єдине, що хотілося б тут уточнити, — це кількість польських вояків, задіяних у битві, — «ляхів сорок тисяч хорошої вроди»²². Насправді напередодні битви (кінець квітня) проти повстанців вийшло кварцяне військо під проводом С. Потоцького та два полки реєстровців (зі слугами) — приблизно 6 тис. осіб²³.

Про визначні організаторські здібності й видатну діяльність стратега-полководця Б. Хмельницького йдеться в думі про Корсунську битву. Зокрема, звернено увагу на його вміння чітко ставити перед вояками бойові завдання²⁴:

Гей, друзі-молодці,
Браття, козаки-запорожці!
Добре знайте, барзо гадайте,
Од села Ситників до города Корсуня
Шлях канавою перекопайте.
Потоцького піймайте,
Мені в руки подайте!

²² Чи не той то Хміль // Історичні пісні. — С. 181.

²³ Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. — М., 1994; Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво...

²⁴ Хоменко В. Богдан Хмельницький в українській народній творчості. Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — К., 1970. — С. 14.

Цей уривок наведено, власне, не з тексту збірки «Думи та пісні про Богдана Хмельницького», а з передмови до неї В. Хоменка, бо в них дивним чином є значне різночитання. Взагалі часом складається враження, що вчений користувався іншими варіантами поетичних творів, а збірка впорядковувалась поза ним. В даному ж випадку обрані нами для цитування рядки більше «вкладаються» в канву сюжету, є виразнішими²⁵.

Водночас неузгодженість між вступною частиною до збірки і, власне, змістом вміщених до неї текстів при публікації пісенних джерел, звичайно, треба розглядати як унікальне явище.

У поетичному творі маємо дві своєрідні візії: 1) порівняння розуму «пана Потоцького» із жіночим, через «глупство» втручатись у козацькі справи», та 2) усвідомлення «паннами-ляшками» (три особи) марності участі своїх чоловіків у війні з українцями, що, зрештою, призвело до їхнього полону — одного «зв'язали козаки, як би барана, та повели до свого гетьмана»; другого «повели до свого коша»; а третього «либонь повісили його десь на дубі»²⁶.

Загалом же дума відтворює настрій повсталого люду, який скоріше перебуває в захваті від славної перемоги та її результатів, аніж оповідає про дійсні події.

Конкретне зауваження, що ляхи «за річку Віслу, до Полонного прудко» змушені були тікати, «на річку Случу», «до Прута», зафіксувало панічну втечу шляхетської армії з поля бою під Корсунем, а потім — під Пилявцями. Цьому передували вмілі дії козаків за наказом гетьмана: «Од села Ситників до города Корсуня шлях канавою перекопайте». Тут йдеться про те, як польський обоз отаборився між Корсунем і Стеблевим, а надалі мав рухатись у напрямку Богуслава, через с. Ситники та глибоку долину під назвою Крута Балка. Однак Б. Хмельницький випередив супротивника й пішов у цю місцину та наказав викопати глибокий рів, щоб у ньому зачаїтись. Такий захід дав змогу володарю булави захопити майже увесь обоз ворога.

Фактично у наведених уривках і міститься весь «історизм» твору.

Відомі два варіанти його запису в першій половині XIX ст. (опубліковані, відповідно, М. Максимовичем і П. Кулішем). Специфікою змісту другого варіанту, на відміну від першого, є відсутність оповіді, власне, про перебіг Корсунської битви й роль у ній гетьмана. Проте тут чітко означені причини повстання: утиски жителів України, надмірні податки, зловживання магнатів і орендарів.

²⁵ Порівняй: *Хоменко В.* Богдан Хмельницький в українській народній творчості... — С. 4; *Перемога Корсунська. Думи та пісні про Богдана Хмельницького.* — К., 1970. — С. 38

²⁶ *Перемога Корсунська. Думи та пісні про Богдана Хмельницького.* — С. 41.

Цікаво, що М. Костомаров і М. Максимович пов'язали описані у творі події з Жовтоводською битвою через згадку «правої середи» — дня, коли та відбулася. П. Куліш же побачив у зображенні втечі шляхти паніку, котра охопила їх табір уже після козацько-селянської перемоги над польським військом під Пилявцями 21–23 вересня 1648 р.

М. Плісецький справедливо зазначив, що дума у своїх образах має ознаки різних тогочасних подій — і ранішніх, і пізніших²⁷.

Певною мірою перегукується з таким сюжетом і пісня про перемогу під Корсунем «Засвистали козаченьки». Тільки в ній уже особисто дружина воєначальника польсько-шляхетського війська нарікає чоловікові²⁸:

Чи я тобі, пан Потоцький,
Давно не товкла?
Давно уже ти, Потоцький
З козаки воюєш, —
Ти козаків не звоюєш —
Свою силу згубиш!

Отже, у пісенності наголошується на тому, що жіноцтво Речі Посполитої, панни-шляхтянки, негативно ставилися до кровопролитної боротьби з обох боків. Звичайно, таке тлумачення подій пов'язане з художнім вимислом образів, явним перебільшенням.

Як бачимо, дума та пісня створені на ґрунті подій, пов'язаних із нищівним розгромом армії Речі Посполитої під Корсунем 16 травня 1648 р., відразу після перемоги під Жовтими Водами. А тому вони яскраво передають радість переможців. У битві під Корсунем повстанці оточили штаб польської шляхти, через що до полону потрапили коронний гетьман М. Потоцький і польний гетьман М. Калиновський²⁹. Тому-то плач дружини («жони») першого в пісні треба сприймати як відображення реакції соціальної еліти Польщі на поразку.

Значний цикл пісень присвячено найбільш знаним ворогам і найближчим сподвижникам Б. Хмельницького. Зокрема, невелика за розміром пісня «Ой то ляхи — вражі сини», хоч і не називає імен, але, як вважають фахівці, оспівує події, коли магнат Ярема (Ієремія) — лютий ворог українців — у червні 1648 р. вирушив із великим військом через

²⁷ Плісецький М. Українські народні думи. Сюжети і образи. — С. 126.

²⁸ Засвистали козаченьки // Історичні пісні. — С. 184.

²⁹ Мицик Ю.А., Стороженко І.С., Плохий С.М., Ковальов А. Тієї слави козацької повік не забудем. — Дніпропетровськ, 1989. — С. 63–98; Serczyk W.A. Na płonącej Ukrainie. Działania militarne w Polsce Południowo-Wschodniej. — Warszawa, 2000.

Овруч і Житомир на Брацлавщину, де знаходились його маєтки. Під час походу він жорстоко помстився всім тим, кого вважав повстанцями³⁰:

Ой то ляхи — вражі сини
 Україну зрубали
 Течуть річки кервавії
 Темними лугами.

На нашу думку, останні рядки твору оповіли (чи нагадали) про нищівну поразку вояків магната в бою під Пилявцями у вересні 1648 р.

Значно розширює обрії даного сюжету пісня про М. Кривоноса та Б. Хмельницького «Не дивуйтеся, добрії люди». У ній йдеться про конкретні історичні епізоди початку Національної революції, пов'язані також із Я. Вишневецьким і боєм під Пилявцями. Яскраво відображено, як польські шляхтичі в паніці тікали від своїх супротивників: Вишневецький — на селянському возі; Конецпольський — переодягнувшись посполитим; Острог — з переляку загубивши свій одяг; Заславський — втративши символ влади — булаву. У результаті перемоги народні месники здобули великі скарби польської шляхти, а також численне військово спорядження. Художній образ М. Кривоноса в пісні, який посприяв «ляцькою славу» загнати «під лаву», переконливо уособив героїчний настрій селян і козаків³¹.

Битва під Пилявцями надала реальну можливість для подальшого наступу української армії на Варшаву. Проте за не зовсім зрозумілих обставин володар булави припинив військовий похід у цьому напрямі й осадив Львів. Метою було не захоплення міста, а сплата контрибуції його жителями. На жаль, відповіді на це питання зміст твору не дає.

Усі чотири варіанти твору («А», «Б», «В», «Г») загалом реально відтворили перебіг тодішніх подій, визначили в них роль українського гетьмана та одного з найталановитіших і найвідданіших справі козацтва й селянства полковників³².

Причому вміння воювати М. Кривоноса — Перебий носа, як його майже завжди названо в народних творах, проявлялось у здатності перемагати ворога меншим числом вояків³³:

Ой за Дашевим, під Сорокою,
 Множество ляхів пропало!

³⁰ Ой то ляхи — вражі сини // Історичні пісні. — С. 185.

³¹ Не дивуйтеся, добрії люди // Історичні пісні. — С. 186–189.

³² Мицик Ю.А. Максим Кривоніс // Укр. іст. журн. — 1992. — № 12 — С. 69–79; Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. — Кн. 1. — К., 1998. — С. 163–167.

³³ Не дивуйтеся, добрії люди // Історичні пісні. — С. 186.

Перебий ніс водить немого —
Сімсот козаків з собою...

У пісні про смерть М. Кривоноса «Ой усе лужком та все бережком» маємо певні історичні невідповідності. Так, у ній говориться, що черкаський полковник, наказний гетьман загинув у бою (щоби підкреслити героїчний пафос), а насправді він помер від чуми наприкінці 1648 р. Прикметно й те, що сюжети варіантів пісні (всього їх 6) про смерть М. Кривоноса значною мірою «накладаються» на зміст пісень про Д. Нечая. Порівняння виявляє спільні деталі та епізоди: частування героїв у своєї куми, наділення їх надлюдськими можливостями характерника, зрадливість джури, згадка про події в Чорному Лісі та ін. Знаючи історію життя Д. Нечая, можна з впевненістю твердити: більшість подій у піснях сталася саме з ним, а не з М. Кривоносом! Тому, природно, напрошується висновок: поетичні твори про Д. Нечая пізніше були перероблені на пісні про його сподвижника.

Ось така цікава обставина відображена в народній свідомості та пам'яті.

Безпосередній стосунок до означеного нами циклу мають декілька поетичних творів. Зокрема, гостра народна сатира на обложени в Збаражі (нині — районний центр Тернопільської області) загони польської шляхти і їхнього керманича — Я. Вишневецького міститься в пісні «Ой що то за хижка». Згадується могутній замок у м. Збараж, збудований у 30-х роках XVII ст. за новітньою, як на той час, фортифікаційною технікою. А також оповідається про літо 1649 р., коли володар булави зі своїми полками захопив навколишню місцевість, щоб унеможливити відхід із ворожого табору. Такими заходами Б. Хмельницький спричинив страшний голод і паніку серед оточених, які почали їсти коней, собак, котів і навіть жаб'ячі лапки³⁴.

У тридцяти записах (варіантах) пісні «Ой з-за гори високої» всебічно відображена діяльність одного з найулюбленіших героїв Хмельниччини — Д. Нечая, який, очолюючи Брацлавський полк, брав участь у більшості боїв на боці повсталих мас (до своєї смерті на початку 1651 р.). Особливо він проявив свій талант під час розгортання визвольного руху на Брацлавщині й Волині після вимушеного тяжкими обставинами Зборівського договору від 8 серпня 1649 р. У творі йдеться про непримиримість героя до будь-якої угодовської політики щодо влади Речі Посполитої. Причому наводиться більш-менш реальна кількість повстанців, яку міг очолювати полковник, — 40 тис. осіб.

³⁴ Ой що то за хижка // Історичні пісні. — С. 196, 198.

Зміст твору ґрунтується на реальних подіях, які відбувалися на межі 1650–1651 рр., коли польська шляхта віроломно порушила перемир'я й несподівано атакувала м. Красне (нині — с. Красне, Жмеринського району, Вінницької області), де на той час перебував Д. Нечай зі своєю частиною армії Б. Хмельницького. Полковник відважно боронився від польсько-шляхетських військ, які переважали, і героїчно загинув у запеклому бою. У різних варіантах пісні стверджується, що Д. Нечай нібито загинув від руки Потоцького («А») або ж іншого шляхтича (Калиновського, Каневського, Чернецького, Борейко, Зборовського)³⁵, але реально його захопив і потім згубив Доброцький. Коли останній побачив, що Д. Нечай, будучи пораненим, продовжує люто відбиватися, то добив його пострілом із мушкета. Спочатку козакам вдалося забрати тіло свого ватажка до замку, але через три дні шляхтичі захопили його й дико поглумилися над останками. Слова ж твору «веліли Нечаєнька в дрібний мак зікати» мають правдиву основу³⁶.

Як своєрідний підсумок до циклу поетичних творів, де поціновано перший — *переможний* — етап Національної революції, можна розглядати зміст пісні «Та не має лучче, та не має краще, як в нас на Україні», яку використав М. Костомаров у праці «Богдан Хмельницький»³⁷. В ній передані радісні почуття повсталого люду після перемог у боях 1648 р., які мали реальні позитивні наслідки: польська та українська соціальна еліта повтікала з України; знищено велику земельну власність; неабияк послаблено кріпацьку залежність; підірвано економічну основу діяльності євреїв-орендарів і лихварів; розподілено (принаймні частково) землю й майно серед бідного населення країни; повсюди встановлено «козацькі порядки і вольності». Більше того, в українців з'явилася глибока віра в перемогу над поневолювачами³⁸:

Да не буде лучче,
 Да не буде краще,
 Як у нас да на Україні:
 Що немає жида,
 Що немає ляха,
 Немає унії.

³⁵ Ой з-за гори високої // Историчні пісні. — С. 199–231.

³⁶ Степанков В. Нечай Данило // Полководці Війська Запорозького... — Кн. 1 — С. 241–260.

³⁷ Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования: В 12 т. — СПб., 1870. — Т. 11: Богдан Хмельницкий. — С. 325–353.

³⁸ Цит. за: Та немає лучче, та немає краще як в нас на Україні // Историчні пісні. — С. 195 (варіант Б).

При вивченні різних варіантів записів пісні про Д. Нечая помічаємо своєрідність кожного з них, а місцями — й історичні невідповідності. Так, у варіанті, видрукуваному під літерою «Г», кінцівка збігається з піснею про Б. Хмельницького. У варіанті під літерою «Ж» впадає в очі переміщення багатьох осіб і місць. Зокрема, під прізвищем Хмельницький виступає не гетьман, а якийсь представник польської шляхти. У варіанті «К» окремі ситуації та звороти подібні до пісенного твору про Бондарівну. Згадка про Паволоч у варіанті «Г» — один із прикладів переміщення місць, яке часто трапляється в народних думах і піснях і т. д.

Доволі переконливо й образно відображено підтримку планів Б. Хмельницького з боку народу в думі про похід у Молдову 1650 р., де воїни ідуть за ним, «яко яркая пчола гудуть». Вона є яскравим зразком історичного твору доби Хмельниччини. Похід, що відбувся, було зумовлено об'єктивними обставинами — існуванням певних союзницьких домовленостей між владами Речі Посполитої та Туреччини. Відомі шість варіантів думи, неоднакових за своєю історичною цінністю. Найбільш повний запис у М. Цертелева (Миргородщина, початок ХІХ ст.), інші ж зроблені на Чернігівщині в різний час (П. Куліш, М. Білозерський). Принципово, що всі вони географічно прив'язані до території колишньої Гетьманщини.

У творі зафіксовано й відомості про стан тогочасного озброєння козаків, а також про функціонування загонів при гетьманові³⁹:

Котрий козак не має в себе шаблі булатної,
Пищалі семип'ядної,
Той козак кий на плечі забирає,
За гетьманом Хмельницьким
В охотне військо поспішає!

Володар булави особисто очолює похід, перед тим ретельно розробивши план наступу. Принциповим є те, що його великі здібності полководця періодично підкреслюються в піснях і думах згадкою про блискучу перемогу під Жовтими Водами (1648). Навіть сама назва урочища, де стався переможний бій, у народній поезії перетворилася на символ звитяги, героїки та патріотизму повстанців. Керівник шляхетських військ Потоцький, згідно зі змістом думи, відмовляється від участі в супротиві на боці молдовського господаря В. Лупула, бо з жахом пригадує події під Жовтими Водами⁴⁰:

³⁹ Хмельницький і Василій Молдавський (Похід в Молдавію) // Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — С. 55.

⁴⁰ Хмельницький і Василій Молдавський (Похід в Молдавію) // Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — С. 58.

Було тобі Хмельницького у вічній часи не займати.
 Бо дався мені гетьман Хмельницький гаразд-добре знати:
 У первій війні —
 На Жовтій Воді...

Цікаво зіставити, так би мовити, «історизм» перебігу подій, змальованих у думі про похід у Молдову, з реаліями. Так, у творі зазначається, що володар булави, щоби приховати свій план наступу, не обговорював його, не радився ні з соратниками, ні з полковниками, ні з «козацькими джурами» і «громадськими мужами». Цей факт, на думку М. Плісецького, напрочуд виразно відтворює атмосферу суворой таємниці, що оточувала похід аж до здійснення задуму гетьмана⁴¹. Хоча це не зовсім так. Неточно зазначено в думі й місце відправки гетьманського війська в похід — м. Чигирин. Зате далі деякі деталі походу збігаються зі свідченнями документальних матеріалів. Зокрема, у думі зазначається⁴²:

От тоді ж то, як до річки Дністра прибув,
 На три часті козаків переправляв,
 А ще до города Сороки прибував,
 Під городом Сорокою шанці копав,
 У шанцях куреном стояв,
 А ще од своїх рук листи писав,
 До Василя молдаванського посилав.

Далі йдеться про здобуття козаками міст Сорока, Січава і втечу їхніх супротивників до Ясс.

Насправді, для наступу Б. Хмельницький організував військо до 70 тис. осіб. Крім того, домовився про допомогу з татарами. У похід вирушив з Умані на Ямпіль. Два полки (частини) він дійсно залишив на лівому березі Дністра як заставу, а основну масу вояків переправив через кордон із Молдовою. Збройна акція проходила так несподівано й у такому прискореному темпі, що В. Лупула застали зненацька. Передові полки під керівництвом брацлавського полковника Д. Нечая окупували молдовську столицю Ясси. В. Лупул програв, почав переговори й погодився на умови українців⁴³.

Певний «історичний збій» у думі стався тоді, коли мова зайшла про взаємовідносини Б. Хмельницького та «короля польського Йвана Потоцького» (насправді, як уже зазначалося, — Миколи Потоцького, великого

⁴¹ Плісецький М. Українські народні думи. Сюжети і образи. — С. 197.

⁴² Там само. — С. 56.

⁴³ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — Вид. 2-ге, випр. і доп. — Львів, 1990. — С. 109.

коронного гетьмана з 1646 р.). Українські козаки захопили останнього разом із польським гетьманом М. Калиновським, і Б. Хмельницький передав обох не турецькому султанові «в подарунок» (як зазначено у творі)⁴⁴, а кримському ханові, як свідчать джерела.

В. Хоменко, аналізуючи цей аспект, припустився довільного трактування й пов'язав описані події з другим молдовським походом володаря булави (1652), а також заперечив спільну участь обох польських магнатів у виступі проти Б. Хмельницького⁴⁵.

В. Антонович і М. Драгоманов причини походу Б. Хмельницького 1650 р. вбачали у відмові молдовського господаря В. Лупула видати свою дочку за старшого сина гетьмана Тимоша. Цікаво, що таке поцінування запозичене з західноєвропейської історіографії. Принципово зазначити: коментарі обох названих вчених, крім важливих відомостей щодо походу, мають значний збіг із даними думи. Зокрема, серед іншого, наведені вимоги володаря булави до господаря Молдови: відмова того від союзницьких зобов'язань перед керівництвом Польщі, сплата відповідної контрибуції, шлюб їхніх дітей тощо.

Загалом цей твір чи не єдиний, де так реально й детально зображено батальні сцени й ратні подвиги українців проти польської шляхти. Він рясніє історичними реаліями, що зберігалися в народній пам'яті протягом майже трьох століть.

К. Грушевська поцінувала названий твір як один із найбільш автентичних⁴⁶. На противагу їй, М. Грушевський визначив його «старшинським» витвором, бо, власне, Молдовський похід 1650 р. залишився до кінця не усвідомленим простим людом, а отже — зайвим пролиттям крові. Тоді щодо останнього зауваження виникає логічне запитання: чому ж ця подія знайшла відображення і збереглася в народній пам'яті?

У думі «Іван Богун» звертає на себе увагу той факт, що не менш талановитий у військових справах кальницький («вільницький») полковник, за тяжких обставин оборони Вінниці (1651), просить про допомогу безпосередньо в Б. Хмельницького, хоча насправді вони нерідко мали різні тактичні і стратегічні погляди на ведення бойових дій, часто сперечались⁴⁷. Зокрема, полковник просить гетьмана⁴⁸:

⁴⁴ Хмельницький і Василій Молдавський... — С. 59.

⁴⁵ Хоменко В. Назв. праця. — С. 16.

⁴⁶ Українські народні думи / Тексти № 14–33 і передмова К. Грушевської. — Київ; Харків, 1931. — Т. 2. — С. 186.

⁴⁷ Петровський М. Іван Богун. — Саратов, 1942 — 16 с.; Гуржій О.І. Іван Богун: деякі міфи та реальність // Укр. істр. журн. — 1998. — № 1. — С. 99–111.

⁴⁸ Іван Богун // Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — С. 48. Знову ж таки порів.: С. 14 вступної статті.

Дай помочі, порадь і повесели нас!..
 Бо вже нас ляхи й турки обступають,
 Кругом знаменами* своїми обкладають
 І кругом нас облягають,
 І дуже сильно побіждають.

Вочевидь, йшлося про домовленість обох воєначальників про спільні погоджені дії.

Запис названого твору та його оприлюднення має свою власну оригінальну історію, яка засвідчила певну еволюцію сприйняття головного героя як авторами, так і його видавцями. До 1955 р. залишався відомим лише уривок з нього, занотований П. Кулішем зі слів славетного кобзаря А. Шута, що жив у Сосницькому повіті на Чернігівщині. Для нашого дослідження важливим є вперше зафіксоване місце існування думи. Цей уривок видрукувано в збірнику А. Метлинського (всього 12 рядків)⁴⁹.

Цікаво, що 1928 р. дума «Іван Богун» була записана від 86-річного І. Чаловського, котрий мешкав на Сумщині. Проте родом він походив із Вінниччини, де чув цей твір на межі XIX–XX ст. Цей варіант опубліковано в збірнику «Українські народні думи та історичні пісні» 1955 р.⁵⁰ Прикметно, що в названому збірнику М. Стельмах поставив під сумнів автентичність твору через певне осучаснення його мови та образів. Відтак виникла підозра у відповідному «доопрацюванні» виконавця чи збирачів. І вже стало цілком очевидним: даний варіант створено не по «гарячих слідах» подій. Проте Б. Кирдан вказав на високий історизм думи, зокрема, в сюжеті про допомогу Б. Хмельницького І. Богуну при обороні Вінниці, коли тому було послано полки М. Пушкаря та О. Глуха⁵¹. Водночас особисто співець змішав військові дії різних періодів Національної революції, «додавши» до них бої з турками, котрих тоді не було. Б. Кирдан помітив принципову різницю між кінцівкою думи і фінальними сюжетами інших народно-поетичних творів, а тому приписав її виконавцеві. Відсутність у думі типологічних місць і модернізацію лексики вчений пояснив тією обставиною, що І. Чаловський не був ані кобзарем, ані лірником.

* Очевидно, йдеться про оточення різними військовими підрозділами ворога, в яких прапори слугували символами бойових дій.

⁴⁹ Про Івана Богуну // Народные южнорусские песни. Издание Амвросия Метлинского. — К., 1854. — С. 407–408.

⁵⁰ Иван Богун // Украинские народные думы та історичні пісні. — К., 1955. — С. 115–116.

⁵¹ Кирдан Б. Украинский народный эпос. — С. 74–78.

Важливо також зазначити, що в поетичному творі Вінницю не випадково визначено прикордонним містом, адже в 1651 р. відразу за нею проходила демаркаційна межа між ворожими сторонами — польською шляхтою та козацькими загонами. І. Богуна правильно названо «вільницьким» (у варіанті І. Чаловського — «вінницьким») і водночас «каленицьким» (у записі від А. Шута — «кальницьким») полковником. Адже відомо: Кальницький полк створено 1648 р., а 1653 р. його перейменували на Вінницький, коли Вінниця стала адміністративним центром⁵². Першому і другому виконавцям твору топонім «Кальник» усвідомлювався не точно, й тому його призначення могло «зміститися». Перекручення географічних назв — непоодинокий випадок в усному мовленні. Тому появу висловів «камлицькі князі» (у І. Чаловського) та «комлицька обитель» (у А. Шута) можна спробувати пояснити так: останнє, очевидно, є похідним від перекрученого «кальницька». Що ж до першого, то, можливо, дійсно йдеться про калмицьких князів, які на той час брали безпосередню участь у боях в Україні. Вони, разом зі своїми загонами, часто діяли спільно з царською армією, запорожцями та козаками Гетьманщини. Про них, зокрема, кілька разів згадав Г. Грабянка у своєму літописі⁵³. Щоправда, у деяких документах, зокрема 1651 р., калмиками називали жителів Криму⁵⁴.

На нашу думку, епізод, пов'язаний з участю калмиків і їхніх князів у боях у межах України, має народне походження. Бо про них в українському пісенному фольклорі більше ніде не згадується. А тому навряд чи виконавцям дум чи їх збирачам (записувачам) спало б на думку штучно вводити цей сюжет у думу через майже півтора століття після описаних подій.

Національний характер, соціальний зміст і справедливе визвольне спрямування Хмельниччини проявляється в думках «Повстання проти польських панів» і «Повстання після Білоцерківської угоди 1652 р.», або «Утиски польської шляхти та нове повстання проти неї». Їхній зміст особливо важливий для дослідника тим, що в ньому майже з «науковою» точністю названо нечувані за своїм зухвальством і жорстокістю кривди, котрі чинили магнати та шляхта населенню України: руйнація матеріаль-

⁵² Крип'якевич І.П. Адміністративний поділ України 1648–1954 рр. // Історичні джерела та їх використання. — К., 1966 — Вип. 2. — С. 123–248; Gajecy G. The Cossak administration of the Hetmanate. — Cambridge, 1978. — Vol. 1–2. — P. XV, X, 789 p.

⁵³ Літопись Григорія Грабянки. — К., 1854. — С. 314.

⁵⁴ 1651 г., декабрь 9. Грамота из Посольского приказа путивльким воеводам С. Прозоровскому и Чемоданову с предписанием сообщить Б. Хмельницкому о продвижении 30-тысячного отряда калмыков, а также послать человека для собирания сведений о событиях, происходящих на Украине // Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3 т. — М., 1954. — Т. III: 1651–1654 гг. — С. 155.

ного добробуту та стабільності, наруга над громадянською гідністю і традиційною мораллю, зневажання звичаїв та релігійних вірувань⁵⁵:

Стали пани-ляхи спосіб прибирати,
 Од козацьких, од мужицьких комор ключі одбирати,
 Над козацьким, над мужицьким добром господарями знахожатись.
 То вже де бідний козак
 Розгадає п'ятак, —
 То нельзя по улиці піти погуляти...

З палким гнівом засуджуються в поетичному творі факти брутального поводження шляхти з людською гідністю «схизматів», їхніми моральними цнотами, зокрема, чистошлюбних уз⁵⁶:

По козаках і по мужиках поставали
 Да великую стацію* вимишляли,
 Од їх ключі поодбирали
 Да стали над їх домами господарями.
 Хазяїна на конюшню одсилає,
 А сам із його жоною на подушках почиває

Більше того, знахабніла й розбещена всездозволеністю шляхта ще й жорстоко карає за скарги на свої знуцання та дикунства, переслідує поневолених.

Правдивість такої ситуації підтверджується багатьма джерелами, зокрема, хронічками та літописами.

Важливо зазначити, що в художній інтерпретації «нової війни» проти шляхти після Білоцерківської угоди в думі надзвичайно реалістично змальовано вже вищий щабель соціальної й національної свідомості українців, усвідомлення непримиренності антагонізмів між простим людом країни і «мостовитими панами-ляхами». Ось чому так безкомпромісно й суворо звучить кінцівка твору⁵⁷:

Ступайте, тут вам дорога одна —
 До самого дна!

⁵⁵ Повстання проти польських панів // Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — С. 49.

⁵⁶ Утиски польської шляхти і нове повстання проти неї // Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — С. 51–52.

* Тут: натуральні побори

⁵⁷ Утиски польської шляхти і нове повстання проти неї. — С. 55.

Для нас принциповим є й те, що в думі чи не вперше (з огляду на хроніку перебігу подій Хмельниччини) показана певна розбіжність в оцінці примирення під Білою Церквою 1651 р. гетьманом і «народом». Отже, у такий спосіб припускається й можливість протистояння між ними, коли дії гетьмана суперечать настроям мас⁵⁸:

Ей чи гаразд, чи добре наш гетьман Хмельницький починив,
Що з ляхами, із мостовитими (панами) у Білій Церкві замирив...

Треба зауважити, що дума «Повстання після Білоцерківської угоди» є доволі типовою для періоду масових повстань проти засилля польської шляхти. За характерними ознаками художніх образів вона дуже наближена до «Корсунської перемоги» та «Про орендарів»: як фрагментарною будовою змісту, так і багатобарвними описами зловживань влади та магнатерії Речі Посполитої, а також сатиричним зображенням розправи над гнобителями⁵⁹.

Дума дійшла до нас у двох відомих варіантах: а) у записі М. Мурзакевича на Херсонщині від невідомого співця⁶⁰ та б) у записі П. Куліша від кобзаря А. Шута⁶¹. Спільним для обох варіантів є те, що вони починаються з різких закидів володареві булави щодо підписаного ним Білоцерківського миру. Про те, що укладення цього договору сприймалось у народі як знакова подія, свідчить той факт, що рік його укладання названо «Берестецьким» (другий варіант). Водночас це дає змогу точно датувати твір, адже угоду підписано незабаром (28 вересня) після гучної червневої поразки армії Б. Хмельницького під Берестечком 1651 р., унаслідок чого шляхта та магнати Речі Посполитої спромоглися повернути під свою владу більшу частину Гетьманщини. Причому обурливе сприйняття цього акту на початку думи відповідає історичним реаліям, і навіть не заперечувалося радянською історіографією. Ось як це відображено в тогочасному документі: «государев холоп» Івашко Мосолітінов, будучи в Києві «слышал от черкас (українців. — *Є.М.*) от многих людей, что полковники де и черкасы на гетмана на Богдана Хмельницкого негодуют. А говорят, что он, гетман, помирился с поляками не делом, не по их совету. И хотят де полковники, и сотники, и черкасы всех полков съезжаются на совет в Переяславль, и о том меж себя думать, и миру с поляками не хотят, и из

⁵⁸ Там само. — С. 51.

⁵⁹ *Плісецький М.* Українські народні думи. Сюжети і образи. — С. 180, 181.

⁶⁰ Об украинцах после Белоцерковского мира // Максимович М. Сборник украинских песен. — К., 1849. — Ч. 1. — С. 74–77.

⁶¹ *Кулиш П.* Записки о Южной Руси. — СПб., 1856. — Т. 1. — С. 51; *Перетц В.* Українські думи в новому виданні К. Грушевської // Етнографічний вісник. — К., 1928. — Кн. 7. — С. 124.

украинских городов за Днепр в королевские города не идут... И у них де, черкас, о том во всех городах шум большой, что им за Днепр из украинских городов не хаживать»⁶².

У варіанті, оприлюдненому М. Максимовичем, визначено строк у чотири місяці, за який Б. Хмельницький нібито мав обмежити перебування шляхти та магнатів Речі Посполитої на українських землях. Водночас у першому і другому варіантах йдеться про те, що домовленість з останніми передбачала «ані козаку, ані мужику жодної кривди» не чинити. Однак, як зазначається в думі, така домовленість відразу була порушена. Підтвердження маємо і у Літописі Самовидця «поляки «незносную стацію брали, ... учинили задор, ... и там на самое Воскресение людей вирубали...»⁶³.

Зазначивши про моральні, матеріальні та фізичні утиски, автор (автори) твору подає широкі суспільно-політичні узагальнення. Представники козацтва й селянства пишуть володарю булави листа, у якому величають його «отаманом Чигиринським». Щоправда, у варіанті М. Максимовича значиться, що цього листа чомусь відправляють у Полонне. Отже, бачимо певний історичний дисонанс. У посланні гостро ставиться питання: за що гетьман наклав на них такий тяжкий «ясир»? У ньому містяться також і скарги («ні в чому волі не імієм») через те, що в їхніх домах пани стали господарями. Автори послання вимагають: або «звели нам під москалей тікати, або... з ляхами великий бунт зривати!». Проте в тій ситуації Б. Хмельницький міг їх лише просити: «Ладу ждiте!».

Врешті, варіант А. Шута, на відміну від запису М. Максимовича, завершується докладним описом вигнання визискувачів.

Прикметно те, що історизм цієї думи значною мірою відрізняється від достовірності таких творів, як «Хмельницький і Барабаш» і «Похід у Молдавію». У даному випадку відсутня значна кількість реальних персонажів, географія подій. Однак важливим є відображення суспільно-політичної ситуації, котра виникла в Україні внаслідок підписання Білоцерківської угоди. Історичними в думі є образ Б. Хмельницького та р. Вісла як державний кордон.

Тема соціальної диференціації й майнової нерівності в українському суспільстві, зокрема, антагонізму в середовищі козацтва, який помітно почав проявлятися відразу по завершенню Хмельниччини, стала ледь не головною в поширеній у багатьох варіантах думі про Ганжу (інакше — Ганджа, Хвеська) Андибера. Дослідники неодноразово намагалися вста-

⁶² 1651 г., декабря 2. Отписка путивильных воевод С. Прозоровского и И. Чемоданова в Посольский приказ о неудовольстве на Украине Белоцерковском дооворе... // Воссоединение Украины с Россией... — Т. III. — С. 154.

⁶³ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 62–63.

новити історичний прототип названого героя, однак їхні думки щодо цього часто не збігаються. На наш же погляд, постать Ганжі, спільника М. Кривоноса, яку ми знаємо з історичних джерел, — це одна справа. Інша ж справа — його поетичний образ, що репрезентує художнє узагальнення кращих представників зубожілого козацтва, народних героїв Хмельниччини. Саме він протистоїть за змістом твору «дукам-срібляникам», «кармазинним козакам». Зазвичай Ганжа ходить у лахмітті: на ньому три «сиромязі» (сермяги), опанча з рогозу та сап'янці, з яких випирають п'яти й пальці. Старшини кепкують з нього, і лише наймичка співчуває козацькій біді. Неочікувано для «дуків-срібляників» з героєм відбувається чудове перетворення: він починає грізно покликатися до них, устилає перед ними стіл червінцями, вмить перевдягається в коштовні шати та гукає своїх побратимів. Потому змінюється до нього і ставлення багатіїв: вони лякаються, що перед ними тепер постав особисто запорозький гетьман. Проте Ганжа з презирством сприймає їхню улесливість, мовляв, не гроші й не дорогий одяг визначають значущість людини, адже і влада раптово може стати зовсім іншою. За наказом ватажка прибулі повстанці «потягли» дуків на покарання «у три берези», промовляючи⁶⁴:

«Ей, дуки», кажуть: «ви дуки»!
 За вами всі луги і луки,
 Ніде нашому брату, козаку летязі,
 Стати і коня попасти!

Ця показова сценка сутички козацької голоти з багатіями асоціативно певною мірою нагадує конфліктну ситуацію Іллі Муромця з князем Володимиром із староруської билини. Думу про Г. Андибера, на нашу думку, треба оцінювати, як один із найяскравіших і водночас найтиповіших зразків народного пісенного епосу про соціальний протест козацької голоти проти засилля можновладців, про моральні чесноти українців.

Принципово зазначити й таке: коли в народній поетичній творчості проявлялися сумніви, а то й гострокритичні мотиви щодо прорахунків у діяльності Б. Хмельницького, то радянські дослідники нерідко ігнорували їх, не брали до уваги. Безпосередньо це стосується пісні «Прокляття Хмельницькому за татарський ясир», котра дійшла до нас в уривках. Особливо критично щодо неї висловився Л. Гомін: «В народному середовищі, з якого виходили думи й пісні глибокого патріотичного звучання та любові до Хмельницького, така пісня зародитися не могла»⁶⁵.

⁶⁴ Дума про Хвеська Кганжу Андибера. Народные южнорусские песни. Издание Амвросия Метлинского. — К., 1854. — С. 377–382.

⁶⁵ Гомін Л. Визвольна війна 1648–1654 рр. у народній творчості. — С. 147.

Заради об'єктивності зазначимо: ще В. Антонович і М. Драгоманов поставили під сумнів «народність» цієї пісні⁶⁶. А Ф. Колесса висловив здогад, що адресатом проклять у думі був не Богдан, а Юрій Хмельницький⁶⁷. Хай там як, але в пісні маємо такі рядки⁶⁸:

А вдовички ідуть — сильно ридають
 Да Хмельницького проклинають:
 «Бодай того Хмельницького
 Первая куля не минула,
 А другая устрелила,
 У серденько уцілела!

Те, що прокляття православних за татарський ясир були адресовані Юрію Хмельницькому, підтверджує зміст думи про смерть Б. Хмельницького. Люди досить швидко усвідомили: син не гідний свого великого батька⁶⁹:

Як не стали старої голови Хмельницького зачувати
 Не стали і Єврася Хмельниченка за гетьмана почитати:
 «Ей, Єврасю Хмельниченку, гетьмане молодий!
 Не подобало б тобі над нами, козаками, гетьманувати,
 А подобало б тобі наші козацькі курені підмітати!

Водночас треба пам'ятати, що і «старий» гетьман, часто ідучи на військовий союз із татарами, неодноразово припускався прорахунків, унаслідок чого ті спустошували українські землі, а їхнє населення масово забирали в полон. Зокрема, це засвідчили події Берестейської трагедії (18–30 червня 1651 р.), унаслідок якої в полоні опинився особисто Б. Хмельницький⁷⁰.

Єдність володаря булави України зі своїм народом, як видно з наведених вище поетичних рядків, підкреслюється поважним зверненням «батьку козацький», «батьку гетьман Чигиринський» і т. п. Зі свого боку Б. Хмельницький називає повсталіх людей «дітьми», «друзями», «молодцями»...

⁶⁶ Прокляття Хмельницькому за татарський ясир // Антонович В., Драгоманов М. Исторические песни малорусского народа с объяснениями. — Т. 2. — С. 117.

⁶⁷ Колесса Ф.М. Хмельниччина в українських народних піснях і думках // Записки історичного та філологічного факультетів: Львівський державний університет ім. І. Франка. — Т. 1. — Львів, 1940. — С. 53.

⁶⁸ Прокляття Хмельницькому за татарський ясир. — С. 116.

⁶⁹ Дума про Хмельницького Богдана смерть, про Єврася Хмельниченка і Павла Тетеренка // Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — С. 64.

⁷⁰ Kubala L. Bitwa pod Beresteczkiem. — Warszawa, 1925. — 95 s.; Каманин Н.М. Битва казаков с поляками под м. Берестечком в июне 1651 г. — К., 1910; Widacki J. Kniaz Jarema. — Katowice, 1984.

Відомий дослідник народної творчості академік Ф. Колесса справедливо зазначив, що образ гетьмана певною мірою ідеалізовано: «Ідеалізування Хмельницького в думках переведене в дусі демократичної тенденції: він зображений як покровитель і заступник не тільки козаків, але й селянства, ба... навіть бідної «голоти», бо таким хотіла його бачити козацька й народна маса»⁷¹.

Як бачимо, володаря гетьманської булави зображено переважно в образі втілення народних ідеалів і прагнень, наділено рисами улюбленого героя. У народній поетичній творчості піклування Великого Богдана про долю рідного народу висвітлюється багатопланово й доволі виразно. При цьому така турбота простежується до останніх днів його життя. Коли наостанок гетьман, передчуваючи наближення смерті, скликає раду і вболіває, щоби вибрали нового керманича, відчувається його небайдужість щодо майбутнього країни, українців («Дума про Хмельницького Богдана смерть, про Єврася Хмельниченка і Павла Тетеренка»). На народному зібранні з великою повагою вислуховують старого гетьмана, враховують його побажання й обирають Ю. Хмельницького, відхиливши при цьому чимало кандидатур⁷²:

Не треба нам Антона Волочая Київського,
Ні Грицька Костира Миргородського,
Ні Філона Чичая Кропив'янського,
Ні Мартина Пушкаря Полтавського;
А хочем ми сина твого, Юрася молодого,
Козака лейстрового.

Сподівання козаків щодо новообраного гетьмана полягали в збереженні давніх традицій, вирішенні всіх наболілих питань разом і за порадою «старших», досвідчених старшин. А головне — у збереженні пам'яті про надбання Б. Хмельницького⁷³:

Він, панове-молодці, молодий розум має,
Звичаїв козацьких не знає.
Будем ми старих людей біля його держати,
Будуть вони його научати,
Будем його добре поважати,
Тебе батька-гетьмана! Споминати!

⁷¹ Колесса Ф.М. Хмельниччина в українських народних піснях і думках // Записки історичного та філологічного факультетів. — Т. 1. — Львів, 1920. — С. 54.

⁷² Дума про Хмельницького Богдана смерть, про Єврася Хмельниченка і Павла Тетеренка. — С. 65–66. (варіант Б).

⁷³ Там само.

Особливо пафосно, часто перебільшено, у піснях і думках мовиться про сподівання допомоги від уряду Росії. Відносини українців із росіянами в більшості випадків ідеалізовано⁷⁴:

Ой спасибі, Хмелю,
За твою пораду.
Що з'єднав ти нас з Москвою,
З рідними братами

Проте не можемо не звернути увагу на той факт, що запис пісні зроблено в 1950 р., а перше окреме видання здійснено в 1951 р.⁷⁵ Тому не виключаємо можливість певного «радянського» корегування змісту (тим більше, за сталінського тоталітарного режиму з його масовими фальсифікаціями). Схожу ситуацію маємо з піснею «Ой у темнім лузі», яку записано в 1955 р. від групи жінок. У ній говориться, що гетьман⁷⁶:

Україну свою об'їжджає,
Аж до Москви голос посилає.
А ти, Богдане, з врагом воювався,
Ти найперший до Москви добрався

Як відомо, одними з головних причин, які послугували початку Національної революції, були соціально-економічні. Особливу роль у цьому аспекті відіграли орендарі та лихварі, які, фактично, були потужним знаряддям визиску в руках польського та вкраїнського панства в межах Речі Посполитої. Безпосередньо їм присвячено думу «Про орендарів (оренди)», що була складена в період Хмельниччини. Вона, поряд із думами «Корсунська перемога» та «Повстання після Білоцерківського миру», належить до творів фрагментарної структури. Маємо п'ять окремих записів названої думи середини XIX ст., але три з них — повторні. Найбільш «повноцінним» є варіант тексту, записаний Г. Базилевичем з містечка Олександрівка від А. Шута в кінці 1840-х — на початку 1850-х років (вперше надруковано в «Этнографическом сборнике»⁷⁷, а потім опубліковано К. Грушевською в «Думах»⁷⁸).

⁷⁴ Ой Богдане, Батьку Хмелю // Историчні пісні. — С. 240.

⁷⁵ *Гайдамака П.* Дума про Богдана Хмеля. Слова народні. — К., 1951. — 4 с.

⁷⁶ Ой у темнім лузі // Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — С. 89, 128.

⁷⁷ Местечко Александровка Черниговской губернии Сосницкого уезда (Священника Г. Базилевича) // Этнографический сборник. — 1853. — Вып. 1. — С. 330–331.

⁷⁸ Оренди // Українські народні думи / Тексти № 14–33 і передмова К. Грушевської. — Київ; Харків, 1931. — Т. 2. — С. 169–184.

На жаль, усі тексти треба класифікувати як похідні, бо вони містять явні ознаки втручання (виправлення та доповнення) видавців.

У творі йдеться про те горе, яке чинили орендарі корінним жителям. Як монополізували право на шляхи транспортування товарів, брали високі мита з кожного воза, пішого, навіть зі старців, пооблаштовували численні шинки при дорогах. Вони заорендували навіть церкви, де здирали з пастви значні побори за всякі служби.

Важливим моментом у творі є протистояння багатим євреям їхніх бідних одновірців (як і в думі «Корсунська перемога»). Українські народні співці, вочевидь, добре усвідомлювали принципову майнову нерівність серед єврейства, до бідноти вони ставилися з явною симпатією, хоча й з гумором (образ Аврама, який мав «невеличкий крам, тульки, шпильки да іголки»). Уся ж негативна критика зосереджена на багатіях-орендаторах, котрі⁷⁹:

... всі шляхи козацькі заорендовали;
 На одній милі
 Да по три шинки становили;
 Становили шинки по долинах,
 Зводили щогли по високих могилах
 Да брали миту промиту
 Од возового
 По повзолотого,
 Од пішого — пшениці
 По три денєжки мита брали;
 Од неборака старця
 Брали крупи да яйця,
 Да ще й питає:
 Чи нема, котик, ще чого?

Щодо особливо сумнівних місць у думі зазначимо, що, наприклад, І. Франко вважав твір не досить історичним за своїм змістом. Бо, на його думку, тут значно перебільшено масштаб здірств орендарів як для середини XVII ст. Згодом йому заперечив Б. Кирдан, стверджуючи, що про схожі зловживання вже зазначили численні сучасники. Останній особливо позитивно поцінував думу за яскраве і всебічне зображення економічних причин вибуху Хмельниччини.

Отже, відображення подій Хмельниччини в історичних піснях і думках здебільшого має глибоке достовірне коріння. Головним героєм, зрозуміло, є Б. Хмельницький, для якого характерні переважно позитивні

⁷⁹ Дума про оренди // Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — С. 41–42.

оцінки, хоча містяться й певні «сумніви» та критика його діяльності. Друге місце після гетьмана серед позитивних персоналій посідає полковник Д. Нечай, котрому присвячено приблизно 30 поетичних творів, не рахуючи значну кількість просто «звичайних» згадок в інших піснях і думках. У «популярності» йому дещо поступаються полковники М. Кривоніс, І. Богун, а також деякі інші козацькі старшини. Прикметно, що в окремих випадках їх змальовано в образах характерників — напівлегендарних представників українського народу.

Про те, наскільки масштабно й достовірно пісні та думи про Хмельниччину відображають реалістичність сприйняття історичних подій і постатей тогочасним суспільством, можна судити, порівнюючи їхні змісти, наприклад, з так званими «козацькими літописами» другої половини XVII — середини XVIII ст. або з історичною драмою невідомого автора того ж періоду «Милость Божія».

Важливо зазначити, що в історичних піснях і думках Хмельниччина визначається по-різному: народне повстання, війна, боротьба проти польсько-шляхетського панства. Причому народний рух чітко «прив'язано» до військово-політичної діяльності Б. Хмельницького: від початку війни до його смерті, тобто 1648–1657 рр. Крім того, Хмельниччина в зображенні пісенного фольклору найчастіше характеризується не як суцільне, безперервне явище (війна), а як цикл окремих битв, котрі поєднували спільні цілі, ідеали, протести проти зовнішнього ворога.

Поцінування народом, автором історичних пісень і дум, діяльності Б. Хмельницького, чия «слава не вмере, не поляже», помітним чином проявилось у багатьох пізніших творах російських і українських митців доби українського Відродження: від К. Рилєєва, Ф. Глінки, Є. Гребінки, Т. Шевченка до І. Франка, І. Нечуя-Левицького та М. Старицького. Мотиви та образи з народного поетичного фольклору широко використали у творах майстри слова під радянської України — О. Корнійчук (п'єса «Богдан Хмельницький»), П. Тичина («На Переяславській раді»), М. Рильський («Переяславська рада», «Триста літ»), М. Бажан («Гонець» із циклу «Біля Спаської вежі»), А. Малишко («Дума про козака Данила»), Я. Качура (повість «Іван Богун»), Н. Рибак («Переяславська рада»), Л. Дмитренко (драма «Навіки разом»), П. Панч (роман «Гомоніла Україна») та сотні інших. Композитор К. Данькович створив оперу «Богдан Хмельницький». Зрозуміло, з відомих причин ми не станемо нині говорити про художню вартість й ідеологічну заангажованість названих творів. Напрацювання сучасних митців і критиків у багатьох випадках розставили більш адекватні і зважені акценти на значенні Хмельниччини та її дійових осіб.

References

1. Antonovych V., Drahomanov M. (1875). Proklatiie Khmel'nyts'komu za tatarskyj iasyr. In *Istorycheskie pesny malorus'koho naroda s ob'iasnennyamy*. (Vol. 2). Kyiv. [in Russian].
2. Barabash Ivan (1969). in *Radians'ka entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 1: ABAZY'N–DERZhAVECz'). Kyiv. [in Ukrainian].
3. Chraszcz J. (1934). Pierwszy okres buntu Chmielnickiego w oświeceniu uczestnika wyprawy żółtowodzkiej i naocznego świadka wypadków. *Prace historyczne 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego*. Lwów, 249–267. [in Polish].
4. D.N. Bantysh-Kamenskiy (1858). *Istochniki malorossijskoj istorii*. (Ch. 1). Moskva. O. Bodyanskiy, 2. [in Russian].
5. Franko I. (1980). Khutorna poeziia P.A.Kulisha in *Tvory* (Vol. 26). Kyiv. [in Ukrainian].
6. Gajdamaka P. (1951). *Duma pro Bogdana Xmelya*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Gajdecky G. (1978). *The Cossak administration of the Hetmanate*. Cambridge (Vol. 1–2, P. XV, X), 789. [in English]. <https://doi.org/10.3138/cjh.15.1.114>
8. Hohol' M.V. (1952). Pro malorosijs'ki pisni. In *Tvory*. (Vol. 3). Kyiv, 394. [in Ukrainian].
9. Homin L. (1960). *Vyzvol'na vijna 1648–1654 rr. u narodnij tvorchosti*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Hrushevs'kyj M.S. (1995). *Istoriia Ukrainy-Rusy*: (Vol. 8: Roky 1626–1650). Kyiv, 174–179. [in Ukrainian].
11. Hurzhij O. (1995). Pro deiaki otsinky politychnoi j vijs'kovoï diial'nosti Bohdana Khmel'nyts'koho v istorychnykh pisniakh ta dumakh ukrains'koho narodu. In *Doba Bohdana Khmel'nyts'koho (Do 400-richchia vid dnia narodzhennia velykoho het'mana)*. Kyiv, 161–167. [in Ukrainian].
12. Hurzhij O.I. (1998). Ivan Bohun: deyaki mify` ta real'nist`. In *Ukrayins'ky`jistory`chny`zhurnal*. (1), 99–111. [in Ukrainian].
13. Kamanin N.M. (1910). *Bitva kazakov s polyakami pod. m. Berestechkom v iyune 1651 g.* Kyiv. [in Russian].
14. Khomenko V. (1970). Bohdan Khmel'nyts'kyj v ukrains'kij narodnij tvorchosti. In *Dumy ta pisni pro Bohdana Khmel'nyts'koho*. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Kolessa F.M. (1920). *Ukrains'ki narodni dumy*. L`viv, 31. [in Ukrainian].
16. Kolessa F.M. (1940). Khmel'nychchyna v ukrains'kykh narodnykh pisniakh i dumakh. In *Zapy'sky` istory`chnogo ta filologichnogo fakul'tetiv: L`vivs'ky`j derzhavny`j universy'tet im. I. Franka*. (Vol. 1) L`viv. [in Ukrainian].
17. Kostomarov N.I. (1870). *Istoricheskie monografii i issledovaniya*. (Vol. 11: Bogdan Xmel'ny`czky`j). Sankt-Peterburg. [in Russian].
18. Kostomarov N.I. (1994). *Bogdan Khmel'nickiy*. Moskva. [in Russian].
19. Kry`p'yakevy`ch I.P. (1966). Administraty`vny`j podil Ukrayiny` 1648–1954 rr. In *Istory`chni dzhherela ta yix vy`kory`stannya*. (Vol. 2). Kyiv. [in Ukrainian].
20. Kryp'iakevych I.P. (1990). *Bohdan Khmel'nyts'kyj*. L`viv. [in Ukrainian].
21. Kubala L. (1925). *Bitwa pod Beresteczkiem*. Wapzawa, 95 s. [in Polish].

22. Kulish P. (1856). *Zapiski o Yuzhnoj Rusi*. (Vol. 1). Sankt-Peterburg. [in Russian].
23. Lazarevskij A.M. (1908). Malorossijskie pospolitye krest'yane (1648–1783 gg.) In *Istoriko-yuridicheskij ocherk po arxivnym istochnikam*. Kyiv, 18–19. [in Russian].
24. Maksimovich M. (1849). Ob ukraincah posle Belocerkovskogo mira. In *Sbornik ukrainskih pesen*. (Vol. 1). Kyiv. [in Russian].
25. Mytsyk Yu.A. (1992). Maksym Kryvonis. In *Ukrayins'kyj istorychnyj zhurnal* (№ 12), 69–79. [in Ukrainian].
26. Mytsyk Yu.A., Storozhenko I.S., Ploxij S.M., Koval'ov A. (1989). *Tiiei slavy kozats'koi povik ne zabudem*. Dnipropetrovs'k, 63–98. [in Ukrainian].
27. Peremoga Korsuns'ka. In *Dumy ta pisni pro Bogdana Khmel'nickogo*. (1970) Kyiv. [in Ukrainian].
28. Peretts V (1928). Ukrains'ki dumy v novomu vydanni K. Hrushevs'koi. In *Etnohrafichnyj visnyk*. (Kn. 7). Kyiv, 124. [in Ukrainian].
29. Petrovs'kyj M. (1942). *Ivan Bohun*. Saratov, 16. [in Ukrainian].
30. Polkovodtsi Vijs'ka Zaporoz'koho: Istorychni portrety. (1998). (Kn. 1). Kyiv. [in Ukrainian].
31. Ryl's'kyj M.T. (1958). Geroyichny Heroichnyj epos ukrains'koho narodu. In *Istorychnyj epos skhidnykh slov'ian* Kyiv, 50. [in Ukrainian].
32. Serczyk W.A. (2000). *Na plonacej Ukrainie. Dzialania militarne w Polsce Poludniowo-Wschodniej*. Warszawa. [in Polish].
33. Smolij V.A., Stepankov V.S. (1995). *Bohdan Khmel'nyts'kyj: sotsial'nopolitychnyj portret*. Kyiv. [in Ukrainian].
34. Storozhenko I.S. (1996). *Bohdan Khmel'nyts'kyj i voienne mystetstvo u Vyzvol'nij vijni ukrains'koho narodu seredyny XVII storichchia*. (1). Dnipropetrovs'k. [in Ukrainian].
35. Widacki J. (1984) *Kniaz Jarema*. Katowice. [in Polish].

Yevhen Merimerin

EVENTS AND PERSONALITIES OF KHMELNCHICHNA IN MASS POETICAL ART

Based on a carefully analysis of historical songs and dumas, the head events and images of the main characters of Khmelnytsky are characterized through the prism of popular perception. The corresponding comparison of the estimations of this phenomenon in folk poetic folklore and historical works of different peoples is made: general and differences are revealed. Some inaccuracies are mentioned in the works concerning the course of separate battles, the actions of the main characters, the most important socio-economic phenomena, etc. Much attention is given to the reflection of B.Khmelnytsky's artistic images and his closest associates.

Keywords: poetic work, Khmelnytsky Region, Ukraine, Russia, Poland, Hetman, Cossacks, peasantry, gentry, masses.